

О.П.Моця\*

**ДО ВИВЧЕННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ»**

*У статті наводяться приклади, які ілюструють твердження, що при підготовці «Повісті временних літ» широко використовувалися цитати й цілі сюжети не лише з Біблії, а й з багатьох творів візантійських авторів.*

«Літописи Київської Русі є одним із найпримітніших явищ середньовіччя. На відміну від хронік більшості країн Європи, складених латиною, вони написані рідною мовою, яка хоча і не цілком ідентична розмовній народній, усе ж дуже близька до неї. Цим обумовлена надзвичайна популярність літописного жанру на Русі. Літописи були надбанням не лише давньоруської книжної еліти, а й широких кіл освічених людей. Їх читали і перечитували впродовж багатьох століть, завдяки чому вони дійшли до нашого часу». Але при цьому слід відзначити й те, що «велика дослідницька робота, здійснена в галузі давньоруської літописної спадщини впродовж двох століть, зробила її повноцінним джерелом вітчизняної історії. Однак вона ще далеко не завершена. Давньоруські літописи містять настільки величезний і різноманітний обсяг інформації, що довго ще будуть предметом дослідницького інтересу істориків» – наголошував П.Толочко<sup>1</sup>.

Одним із таких перспективних напрямів вивчення літописних списків є «принципово новий герменевтичний підхід до аналізу, наперед усього у тій частині їх інформації, котра традиційно випадала зі сфери уваги істориків й джерелознавців: запозичень із попередніх авторів, на які спиралася у своїй роботі творець джерела. Цей підхід, з одного боку, базується на класичній текстології, що дозволяє встановити тексти (в текстологічному розумінні даного терміна), з котрими працює дослідник, вияснити їх генеалогію і взаємозв'язки, а також джерела, на які спиралася їх укладачі. З іншого боку, результати текстологічного аналізу втілюються в генетичному досьє твору. При цьому кожен із текстів, що дійшов до нашого часу, розглядається не як повністю завершений твір, а лише як результат редакційної переробки попереднього тексту й, одночасно, як своєрідний авторський варіант, чернетка тексту наступного. Ця загальна схема, за словами І.Данилевського, доповнюється виписками з інших творів, на котрі спирався автор чи редактор джерела в кожному конкретному випадку. Семантичний аналіз контекстів, з яких почерпнуті ці прямі або побічні цитати, дозволяє виявити пам'ять їх контексту. Комбінації, у котрі потрапляють ці фрагменти під пером літописця, створюють нові змістові ряди, в яких пам'ять контексту кожної використаної цитати приходить у складну взаємодію із пам'яттю контексту всіх інших цитат. Тим самим народжується принципово новий контекст, котрий складає, власне, зміст створюваного повідомлення»<sup>2</sup>.

До цього слід лише додати, що автори літописних повідомлень використовували не тільки окремі цитати, а нерідко й цілі сюжетні моделі, насамперед із творів їх південних учителів. В.Ричка стверджує, що «орієнтація староруських книжників на біблійну традицію, ущільнена в даному випадку прямими текстуальними запозиченнями із книг Святого Письма, була невіддільно пов'язана з рецепцією візантійської політичної культури з її православному усвідомленням історичного процесу»<sup>3</sup>.

\* Моця Олександр Петрович – д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ.

Звичайно, вибірка текстів іноземного походження вітчизняним літописцем робилася не випадково, а цілком усвідомлено. При цьому слід також відзначити, що в давньоруських літописах, як і в інших зразках тогочасної літератури, не було прийнято якимось виділяти цитовані фрагменти з решти тексту. Говорячи сучасною мовою, у них повністю відсутнє уявлення про авторське право. І все ж при цьому необхідно відзначити, що традиційне коло читання літописця та використання ним джерел можна в основному окреслити переліком грецьких хронік, апокрифічної літератури та Святого Письма<sup>4</sup>.

І.Данилевський і В.Ричка у своїх працях, а також інші дослідники, зробили успішні спроби систематизувати численні випадки використання на Русі літературних «штампів» попередників, насамперед візантійців<sup>5</sup>. Без сумніву, ними проведена велика робота у цьому напрямі. Але, як стверджував літературний персонаж Козьма Прутков, «не можна обійняти неосяжне». Тож у даному випадку ми лише продовжимо працю попередників і наведемо приклади ще не до кінця використаних писемних джерел. А у зв'язку з публікацією зводів основних творів візантійської літературної спадщини зробити це стало набагато легше<sup>6</sup>.

Звичайно, почнемо з недатованої частини «Повісті временних літ», де вміщено легендарну оповідь про перебування апостола Андрія на київських горах. А у «Слові четвертому [похвалі] святому й всеславному апостолу Андрію» та «Похвальному слові славному й всехвальному апостолу Христову Андрію Первозванному і повісті про його ходження на божественну проповідь та учинених ним чудесах» Нікити Давида Пафлагона введено класичний (за візантійськими мірками) образ учителя-проповідника. Як справедливо зазначає М.Бібіков, цей текст має важливе значення і для вітчизняної історії, оскільки характеризує образ самого Андрія – першовчителя східно-європейських народів, адже він обійшов увесь «північний край», займаючись просвітництвом язичників, «охопивши Євангелієм усі області Півночі й усе узбережжя Понту». На цій основі пізніше й народилася версія про перебування згаданого апостола на території майбутньої Русі<sup>7</sup>.

Якщо ж далі слідувати за хронологією історичних подій, то слід відзначити, що в тій же «Повісті» під 866 р. знаходимо повідомлення:

В лѣто 6374. Иде Аскольдъ и Диръ на греки, и прииде в 14 лѣто Михаила цесаря. Цесарю же отшешю на огаряны, и дошешю ему Черные рѣки, вѣсть епаръ посла к нему, яко рѣсь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь. Он же внѣтърь Оуду вшешде, много ѡвниство крестьяномъ створиша, и въ двою сотъ корабль Царьград оступиша. Цесарь же едва въ градъ вниде, и с патрехархомъ съ Фотьемъ к сущей церкви святѣй богородице Влахѣрнѣ всю ноць молитву створиша, та же божественю святы Богородици ризу с пѣсними изнесъше в мори скѣт омочивше. Тишинѣ сѣщи и морю ѡкротившюся, авѣе буря вѣста с вѣтром, и волнамъ вельямъ вѣставшем засобѣ, взбожнѣхъ Рѣси корабля смяте, и к берегу приверже, и изби я, яко мало ихъ от таковыя вѣды избѣгнѣти и в свояси возвратишася<sup>8</sup>.

Нагадаємо, що церква Богородиці на Влахернах розміщувалася поблизу бухти Золотий Ріг у Константинополі, де якраз і молилися імператор Михайл III та патріарх Фотій. Похід русів на столицю могутньої імперії і звернення можновладців до Бога з проханням урятувати місто від войовничих нападників відбулося 15–18 червня 860 р., хоча існує і думка про два давньоруські походи – 860 та 866 рр.<sup>9</sup> Згадана вище риза належала самій

Діві Марії. Уважалось, що саме вона є захисницею міста на Босфорі. Тому під час оборони Константинополя від різних нападників церковнослужителі неодноразово діставали її зі сховища та намагалися за допомогою цієї християнської реліквії впливати на супротивника. О.Рапов допускає, що чудо з ризою Богородиці було заплановане церковниками заздалегідь. Установивши за певними ознаками, що на морі насувалася непогода, вони вирішили змочити край святині у воді, щоби пізніше приписати наслідки бурі гніву Богоматері на язичників-русів.

Слід відзначити й те, що деякі дослідники взагалі ставили під сумнів повідомлення про згаданий напад русів на Константинополь, стверджуючи, що події з бурею, котра викинула ворожу флотилію на берег, сталися ще 626 р., коли візантійську столицю атакували авари<sup>10</sup>. Але про це йтиметься нижче. А тут треба лише відзначити, що ця випава русів була однією з багатьох, адже протягом IX ст. вони неодноразово шарпали імперію. Насамперед це стосувалося її кримських володінь – Херсон (Корсунь), Керч (Корчів), Сурож (Судак). Протягом того ж століття руси атакували й малоазійські володіння Візантії, пройшовши від Босфору до Амастріди. Паралельно робилися спроби мирних контактів із тими, хто значною мірою контролював міжнародну політику. Зокрема, про це свідчить відправка руських посольств до Візантійської, а потім і Франкської імперій, що знайшло відображення у відомих Бертинських анналах.

Та повертаючись до першого відомого нападу русів на візантійську столицю, слід відзначити, що він став буквально «громом серед ясного неба», а тому на протязі п'яти століть являвся сюжетом хронік, релігійних піснеспівів, вдячних виступів, часословів, проповідей, офіційних циркулярів. Згадана подія не стала для імперії ані ординарним прикордонним конфліктом, ані звичним нападом одного з варварських племен, а протиставленням із небезпечним і грізним супротивником, нехарактерним явищем, а, можливо, і таким, що пролунало на весь тогочасний європейський та близькосхідний світ, як і попередні напади на Візантію персів, аварів й арабів. Після того в зовнішній політиці імперії на довгі роки кожна з цих нових держав займала особливе, досить значне місце<sup>11</sup>.

А про блискавичність нападу нового противника свідчить його оцінка патріархом Фотієм: «Откуда упал на нас этот дальнесеверный и страшный перун?», що було зафіксовано в одній із його бесід. Про цю сумну для візантійців подію свідчить ще один сучасник – уже згаданий Нікіта Давид Пафлагон, біограф патріарха Ігнатія (хоча він робить це скупіше, ніж Фотій). У ті ж роки була створена ще одна церковно-літературна пам'ятка, сюжет якої безпосередньо навіяний вищезгаданою подією – «Слово на положення ризи Богородиці у Влахернах». Четвертим повідомленням у ті часи, в якому теж було відображено події, пов'язані із самим нападом, став лист папи Миколая I до імператора Михаїла III, написаний у вересні 965 р.; п'ятим свідченням слід визнати «Акафіст Божій Матері» – гімн, створений у честь Богородиці, яка рятувала місто від нападів ворогів. Але не лише протягом IX ст. існували згадки про цей похід. Про нього пишуть і в X (продовжувач хроніки Феодана, Симеон Логофет), як і в XI–XII ст. (хроніки Георгія Кедріна, Іоанна Зонари, Михаїла Гліки, Льва Граматика та ін.).

Тож реальна картина облоги Константинополя вимальовується досить чітко, хоча й існують відмінності в повідомленнях різних авторів. «Місто майже [...] було підняте на спис», – зазначав у своєму другому посланні той самий Фотій. У такій складній обстановці духовні ієрархи вирішують рятувати церковні цінності, зокрема ризу Богородиці, яка зберігалась у Влахерн-

ському храмі: покриття раки із золота і срібла розрубали, а її саму перенесли до центральної частини міста. Після нічної молитви при величезному скупченні народу ризу вийняли із раки, розвернули і показали натовпу. Люди падали навколішки, звідусіль лунало «Господи, помилуй!». Після цього святиню перенесли до Софійського храму, де молитва тривала. Так описуються ці дійства у «Слові на положення ризи Богородиці у Влахернах». А Симеон Логофет події викладає дещо інакше: у присутності великої кількості людей край ризи Богородиці було впущено в море, після чого й розігралася буря, яка розкидала кораблі русів. Така версія знайшла відображення і у хроніці продовжувача Георгія Амартола та більш пізніх хроністів, як і в «Повісті временних літ», звідки й було взято наведену нами вище цитату. Ані Фогій, ані «Слово» Георгія Хартофілакса, ані продовжувач Феофана не згадують про опускання ризи в море, ані про бурю, яка начебто і стала причиною поразки русів. У цих джерелах зняття облоги пояснюється дещо інакше: руси відступили, коли ризу пронесли по міських мурах.

25 червня обложені побачили, як руси відходять від міста, а 2 липня ризу у святковій обстановці повернули на «законне місце» – до раки Влахернського храму. Із того часу день 2 липня став одним із найбільш значних храмових свят даної церкви, що також підтверджує значимість описаної події та її відгосос у свідомості візантійців.

Подібне протистояння імперії з новими ранньодержавними «варварськими» утвореннями, що формувалися на землях Центральної та Східної Європи й на Балканах, не стало для Візантії новиною: у VI ст. вона була змушена визнати Аварський каганат, у VII – Болгарське царство, у VIII ст. – Хозарську державу. В усіх цих випадках нові структури, заявляючи про себе на міжнародному рівні, буквально виривали у Візантії своє визнання силою – чи то прямими нападами на Константинополь, чи через серії спустошливих війн. У 860-х рр. настала черга Русі<sup>12</sup>.

Але повертаючись від розглянутої дати до більш ранніх часів, слід звернутися до проповіді Феодора Сінкелла (в російському перекладі С.Іванова), пресвітера константинопольської Святої Софії, який жив в добу імператора Іраклія й виголосив промову в першу роковину облоги рідного міста 7 серпня 626 р. варварами – аварами на чолі з їхнім хаганом: «А в заливѣ [Золотой] Рог [хаган] заполнил монохилы славянами и другими свирепыми племенами, которые он привѣл [с собой]. Доведя число находившихся там варварских гоплитов до огромного множества, он приказал [флоту] налечь на вѣсла и с громким криком двинулся против города. [Сам он] начал приступ, мечтая о том, что его воины на суше низвергнут стены города, а моряки продолжают лёгкий путь к нему по заливу. Но повсюду Бог и Дева Владычица сделали его надежды тщетными и пустыми. Такое множество убитых врагов [пало] на каждом участке стены и столько повсюду погибло неприятелей, что варвары не смогли даже собрать и предать огню павших. А в состоявшемся на море сражении Богородица потопила их монохилы вместе с командами перед собственным её Божиим храмом во Влахернах, так что весь этот залив наполнился мёртвыми телами и пустыми монохилами, которые носились по воле волн, плавали бесцельно, если не сказать бессмысленно. Всего этого было так много, что по заливу можно было [ходить], словно посуху. Что одна только Дева вела это сражение и одержала победу несомненно явствовало из того, что сражавшиеся на море в наших судах были обращены в бегство первым же натиском вражеских полчищ. Дело уже шло к тому, чтобы [они] поворотили корму и открыли врагам лёгкий доступ к [городу], если бы человеколюбивая Дева не упредила этого своим могуществом и не явила бы силу [...] Некоторые говорят, что наши [воины] были подвигнуты

к отступлению не страхом перед противником, но что сама Дева, желая показать свою власть творить чудеса, приказала им притворно отступить, чтобы варвары потерпели полное крушение около её святого храма, нашей спасительной пристани и тихой гавани – Влахернского храма Богородицы»<sup>13</sup>.

Складно сказати, чи повторився за 234 роки шторм на Чорному морі, який дозволив візантіяцям в обох випадках впоратися з небезпекою. Це аж ніяк не можна встановити навіть використовуючи сучасні наукові методи досліджень кліматологів. Але ми можемо впевнено говорити про інше: під час вивчення літописних текстів (особливо ранніх) науковці досить аргументовано обґрунтували факти того, що кожна помітна подія, викладена в них, знаходила відповідність у біблійних, передусім старозаповітних, подієвих моделях<sup>14</sup>.

Перехідною ланкою між двома розглянутими походами, вірогідно, могли стати для літописців доповнення до хроніки Георгія Амартола, де, зокрема, повідомлялося:

Царь же на Агаряны изиде воевать, Орифанга в Костянтинѣ градѣ оставивъ. Дошедшоу емоу Чръныя Рѣкы глаголеми, и се авие вѣсть емоу епарха посла, яко Роуць на Костянтинѣ град идоу, Асколдъ и Диръ, и тѣмъ царь прочь не иде. Роуць же, вноутрь Бѣда вшедше, много оубѣство христіаномъ створиша, и пришли бо бяхоу въ двоюстоу людеи, Костянтинѣ градъ остоупиша. Царь же дошед едва въ град вниде и съ патриархомъ Фотиемъ къ соущиі церкви святыя Богородица Влахернѣ, и авие паки всюощноу мѣбоу створиша ... Таче жожествноу святыя Богородица ризоу с пѣсьными изнесша, в мори скоутъ омочивше. Тишинѣ же соущиі и морю оукротившоуся, авие боуря съ вѣтромъ вѣста, и вѣнамъ великиемъ въздигшимся за собь, безбожныхъ Роуци лодиа възмете, и къ брегоу привержени извиени, яко мало от нѣх от таковыя бѣды извѣгнути и въ своаси с повѣждениемъ възвратишася<sup>15</sup>.

Про перше хрещення русів після їх згаданого походу свідчить Іоанн Скіліца (окрім патріарха Фотія) у своєму «Огляді історій»: «И заключив договор с росами, он добился того, что стали они сопричастны спасительному крещению; послан был к ним и архиерей». А у відповідному тексті «Життеопису Василія», як відомо, фігурує архієпископ. На думку М.Бібікова, «архієреєм» міг бути названим і простий єпископ<sup>16</sup>. У цій же праці, під час опису походів Святослава Ігоревича на Балкани, зафіксоване унікальне свідчення про посаду візантійського намісника у Херсоні (Жорсуні) – протевон.

Узагалі про Святославові походи на Дунайську Болгарію розгорнуто повідомляє як Іоанн Скіліца, так і Лев Диякон у своїй «Історії». Ця інформація в основному перекликається з описом військових дій за «Повістю», хоча в деталях вони доповнюють одне одну. Так, Лев Диякон указує на зовнішній вигляд великого князя київського та особливості смерті його батька Ігоря Старого (тут немає сенсу ще раз наводити широковідому інформацію). Узагалі, можна допускати, що свідчення про походи надавали безпосередні їх учасники з обох сторін.

А от у «Хронографії» Михаїла Пселла під час розповіді про повстання Варди Фоки у 988 р. повідомляється про те, що на допомогу імператорові Василію II прибув загін «скіфів Тавра», під яким розуміють шеститисячний корпус із військової дружини Володимира Святославича, котрий одружився з сестрою Василія та Константина – Анною. Таким чином, це свідчення – хронологічно перша згадка про контингент русів у Візантії після прийняття східними слов'янами християнства як офіційної релігії<sup>17</sup>.

Цікавими є й деталі військових маневрів візантійських суден на морі у протистоянні з давньоруськими під час подій 1043 р., коли син Ярослава Мудрого – Володимир разом із воєводою Вишатою спочатку потрапили у шторм, а потім ще й були розгромлені візантійцями. Лише близько 1052 р. між Руссю та Візантією було укладено мирну угоду, згодом зміцнену шлюбом Всеволода Ярославича із донькою Константина IX Мономаха – Марією<sup>18</sup>.

Про участь «тавроскіфів» у складі імператорської гвардії Михаїла VI під час битви 1057 р. в околицях Нікеї проти бунтівного Ісаака Комніна той же Михаїл Пселл повідомляє, що вони перебували і в складі військ Комніна разом з «італійцями» – тобто, сіцилійськими норманами: «Глаза тех и других ярко сверкали. Если первые подкрашивают глаза и выщипывают ресницы, то вторые сохраняют их естественный цвет. Если первые порывисты, быстры и неустойчивы, то вторые бешены и свирепы» (тут «італійцями» (першими) названо переселенців у Сицилію зі Скандинавії, а «тавроскіфами» (другими) – з Русі).

І це лише кілька нових прикладів на обґрунтування тези, що авторами «Повісті временних літ» були люди начитані й добре обізнані зі зразками тодішньої, зокрема візантійської, літератури, які цілком свідомо та цілеспрямовано їх використовували. А ті деталі опису історичних подій, котрі не потрапили на сторінки давньоруських літописів, теж є важливим джерелом для кращого та якіснішого викладення окремих історичних сюжетів.

<sup>1</sup> Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці Х–ХІІІ ст. – К., 2005. – С.5, 8.

<sup>2</sup> Данилевский И.Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004. – С.269–270.

<sup>3</sup> Ричка В. «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – С.89.

<sup>4</sup> Данилевский И.Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы... – С.57, 79, 111.

<sup>5</sup> Там же. – С.56, 68–72, 89–90, 98, 128, 226; Ричка В. «Київ – другий Єрусалим»... – С.6, 18, 20, 46, 73, 88, 114, 127, 139, 144–145, 148–151 та ін.

<sup>6</sup> Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т.І (I–VI вв.). – Москва, 1991; Т.ІІ (VII–IX вв.). – Москва, 1995; Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – Т.І: Византийские источники. – Москва, 2010.

<sup>7</sup> Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С.134.

<sup>8</sup> Полное собрание русских летописей. – Т.І: Лаврентьевская летопись. – Москва, 1962. – С.21–22.

<sup>9</sup> Раппов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – Москва, 1988. – С.84–85.

<sup>10</sup> Васильевский В.Г. Авары, а не русские, Феодор, а не Георгий // Византийский временник. – 1893. – Т.3. – С.83.

<sup>11</sup> Сахаров А.Н. «Дипломатическое признание» Древней Руси (860 г.) // Вопросы истории. – 1976. – №6. – С.37–38.

<sup>12</sup> Там же. – С.38, 44.

<sup>13</sup> Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т.ІІ. – С.85–87.

<sup>14</sup> Данилевский И.Н. Библия и «Повесть временных лет» // Отечественная история. – 1993. – №1. – С.79; Ричка В. «Київ – другий Єрусалим» ... – С.47.

<sup>15</sup> Цит. за: Ричка В. «Київ – другий Єрусалим»... – С.18–19.

<sup>16</sup> Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С.218.

<sup>17</sup> Там же. – С.235, 242.

<sup>18</sup> Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С.80.

*The article provides examples that illustrate the assertion that widely used in the preparation of «Tale of Bygone Years» were quotes and entire stories not only from the Bible, but also from many works of Byzantine writers.*